

Harran Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi

ISSN 1303-2054 | e-ISSN 2564-7741

Yıl: 23, Sayı: 39, Ocak - Haziran 2018

HZ. ÖMER DÖNEMİ KURUMSALLAŞMA FAALİYETLERİ*

Initiatives Of Institutionalization During Omar's Caliphate

Dr. Öğr. Üyesi Ömer SABUNCU

Harran Üniversitesi İlahiyat Fakültesi,
İslam Tarihi ve Sanatları Anabilim Dalı
omersabuncu@harran.edu.tr
ORCID ID: orcid.org/0000-0001-8424-8481

Atıf@ Sabuncu, Ömer. "Hz. Ömer Dönemi Kurumsallaşma Faaliyetleri".
Harran Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi 39 (Haziran 2018): 135 – 154.

Makale Bilgisi / Article Information

Makale Türü / Article Types : Araştırma Makalesi / Research Article
Geliş Tarihi / Received : 28 Aralık / December 2017
Kabul Tarihi / Accepted : 10 Haziran / June 2018
Yayın Tarihi / Published : 15 Haziran / June 2018
Sayı – Issue : 39
Sayfa / Pages : 135 – 154.
DOI : 10.30623/harranilahiyatdergisi.372543

---

* Bu makale, Hz. Ömer Sempozyumu'nda sözlü olarak sunulan "Hz. Ömer Dönemi Kurumsallaşma Faaliyetleri" adlı tebliğin içeriği geliştirilerek ve kısmen değiştirilerek üretilmiş halidir.

Öz

İslâm devleti büyük ölçüde Hz. Peygamber (s.a.s.) ile Hz. Ebû Bekir dönemlerinde temelleri atılan, Hz. Ömer devrinde ise kurumlaşan bir yapı görünümündedir. Allah Resûlü ve onun ilk halifesi döneminden farklı olarak Hz. Ömer dönemi askerî başarıların artarak devam ettiği bir dönem olması hasebiyle İslâm toplumunun demografik yapısına doğrudan etki etmiştir. Zira bu dönemde Irak, İran, Cezire, Suriye fethedilmişti. İslâm devletinin hâkimiyeti altına giren çeşitli milletlerin İslâm devletindeki statülerinin belirlenmesi, onların işlerinin takibinin yapılması devletin sürdürülebilirliği açısından önem arz etmekteydi. Hz. Peygamber ve Hz. Ebû Bekir dönemlerinde örneğini gördüğümüz Beytümâl; sahâbe ile yapılan istişare sonrası oluşturulan ve fey gelirlerinin dağıtımı için kurulan Divan teşkilatı ve adalet teşkilatı Hz. Ömer döneminde kurulan teşkilatlardandır. Bu nevi kurumlaşma faaliyetlerinin arka planında toplumun gelişim seyri yattığı kadar Emîrül-Müminîn'in fitrî kabiliyeti ve teşkilatçı zihniyeti, Kur'an ahlakını özümsemesi ve Hz. Peygamber'in eğitiminden geçmesi de yatmaktadır.

Bu makalede Hz. Ömer döneminde kurulan Beytümâl, Divan teşkilatı ve Adalet sistemi gibi kurumlaşma faaliyetleri ele alınacak ve bu faaliyetlere götüren sebepler izah edilmeye çalışılacaktır. Nitekim bu faaliyetleri tanıyıp zihni alt yapısını idrak edebilmek, sonraki dönem İslâm tarihindeki etkisini anlamaya ve açıklamaya yardımcı olacaktır.

Anahtar Kelimeler: Hz. Ömer, Kurumlar, Beytümâl, Divan Teşkilatı, Adalet Sistemi.

Abstract

Islamic State presents a view that was built by Prophet (p.b.u.h.) and the first caliph Ebûbekr and that its institutionalization was created by the second caliph Omar. Omar's time differentiates from Prophet's and Ebubekr's ones in one way. It can be said that military achievements (fetih) increasingly continued during his time. This situation affected Islamic State's demographic structure directly. Because, Iraq, Syria, Jazeera and Iran were conquered at that time. To determine status of the people who newly entered under the Islamic State's sovereignty was significant for sustainability of the State. Beytümâl which was seen as example in the Prophet time and Ebubekr's; Divan Organization which was organized by consultation with Ashab and used for distribution of Fey and Justice Organization were the ones organized in Omar's Time. Nevertheless, we can claim that Omar's abilities, his organization mentality and his comprehend of Qur'an moral lay down at the background of all of these initiatives.

This article tackles of Beytümâl, Divan and Justice Organizations which were organized by Omar. It is going to be in an effort to explain what kind of reasons forced Omar to do these initiatives. Thus, to understand these reasons assists Omar's effect on history of Islam.

Keywords: Omar, Institutions, Beytümâl, Divan Organization, Jurice System.

Giriş

H. Peygamber'in (s.a.s.) vefatından sonra İslâm devletini önemli problemler bekliyordu. H. Ebû Bekir döneminde İslâm devleti ilk defa Allah Resûlü (s.a.s.) olmadan yönetilecekti. Bu durumun getirdiği zorluklar ve hilafetin iki yıl gibi kısa bir süre devam etmesi devletin kurumlarının oluşmamasının temel sebeplerindendir. Onun döneminde sağlam temeller üzerine bina edilen devletin kurumsallaşması H. Ömer zamanında gerçekleşmiştir. Bu sebeple erken dönem İslâm tarihinde, H. Peygamber (s.a.s.) döneminden sonra devletin yapısı ve işleyişi açısından üzerinde durulması gereken en önemli tarihî süreç h. 13-23/m. 634-644 yılları arasını içine alan H. Ömer'in halifeliği zamanıdır.

Bu tarihî süreç, hem bu yıllarda gerçekleştirilen fetihler bakımından hem de ortaya konan icraatlar sebebiyle İslâm tarihinin en önemli dönemlerinden biridir.

H. Ömer dönemi (634-644), Müslüman Arapların hızla Arabistan dışına yayılmalarıyla dikkat çekmektedir. Bu dönemde ülke sınırları, başta İran olmak üzere Suriye ve Mısır topraklarının yanı sıra, güneyde Sind (bugünkü Pakistan), Thama Çölü (Bombay-Gücerat), kuzeyde Ermenistan, Azerbaycan ve Horasan'ı içine alan ve Afrika'nın bir bölümüne kadar uzanan geniş bir alana ulaşmıştır.¹ Bu fetihlerle beraber İslâm devleti bünyesine giren muhtelif milletlerin dinî, siyasî ve iktisadî statülerinin tespit edilmesi zarureti ortaya çıkmıştır. Ayrıca Arap Yarımadası sınırlarını aşarak uzak ülkelere sefere çıkan, ardından buralara yerleşen Müslümanların siyasî, iktisadî ve medenî hayatlarının yeni şartlara göre tanzimi gerekiyordu. Devletin, gerek Müslümanlarla, gerek gayrimüslimlerle alâkalı olmak üzere ortaya çıkan farklı problem ve ihtiyaçlarını gören H. Ömer, bunların çözülmesi adına çeşitli düzenlemelere teşebbüs etmesinin neticesi olarak birçok yeni müessesenin kuruluşunu gerçekleştirdi.² H. Ömer bu kurumsallaşma faaliyetleri esnasında fethedilen ülkelerdeki Sâsânî ve Bizans İmparatorluklarının iktisadî ve idarî tecrübelerinden de geniş bir şekilde istifade etmiş; buralarda hazır bulduğu bazı müesseseleri de gerekli

¹ Taberî, Ebû Cafer İbn Cerîr Muhammed b Cerîr b Yezid, *Tarihü'l-ümem ve'l-müluk*, (Kahire: Matbaatü'l-İstikame, 1939), IV, 225; İsrail Balcı, "Diplomat ve Devlet Adamı Yönüyle H. Ömer", *Ondokuz Mayıs Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 16(2003): 185.

² H. Ömer'in devlet idaresine getirdiği yenilikler için bk. İbn Sa'd, Muhammed ez-Zührî (ö. 230/844), *Kitâbü't-Tabakâti'l-kebîr*, thk. Ali Muhammed Ömer (Kahire: Mektebetü'l-Hâncî, 1421/2001), III, 281-282; Ayrıca bk. Mustafa Fayda, "H. Ömer Devri Divan Teşkilatı", *Doğuştan Günümüze Büyük İslâm Tarihi içinde*, II, 107-108.

değişiklikleri yapmak suretiyle islah etmiştir.¹ Hz. Ömer bu müesseseleri islahın yanı sıra para ile ilgili düzenlemeler de yapmıştır. “Hz. Peygamber (s.a.s.) ve Hz. Ebû Bekir zamanında kullanılan paraları tedavülde bıraktı. Bunlar İslâm’dan önce de kullanılan paralardı. Bu paraların üzerinde Herakleious ve Kisra’nın yanan ateşinin resmi bulunuyordu. Paraların üzerine “câiz/geçerli” kelimesini koydurdu. Buna göre İslâmî ilk dirhemi bastıran ve bunu tedavüle koyan kimse Hz. Ömer’dir. Maverdî, “İslâmî dirhem miktarını tespit eden Ömer’dir” demiştir. Makrizî’de İslâm yönetiminde ilk parayı bastıran kişinin Hz. Ömer olduğu, bunu h. 18 yılında Sasanilerin kullandığı paranın üzerini nakşederek yaptığı, ‘Hamd Allah’adır’ ibaresini eklediği kaydedilmektedir. Bazı paralara ‘Lâ ilâhe illallâh’ lafzını kazdırdığı, paraların bir kısmına da Halife Ömer’in isminin yazıldığı ifade edilmektedir. Daha sonra gelen halifeler onu izlemişler, uygarlık ve medeniyetin ilerlemesiyle bu işi geliştirmişlerdir.²

Bir devletin insana müreffeh bir hayat sunması, herkes için adaleti sağlaması ve insanlara âdil davranmasıyla mümkün olur. Bunun için de herkes için uygulanabilecek standartlar geliştirmek, karşılaşılan sorunları çözmek açısından çok önemlidir.

Büyüyen İslâm toplumunun yanı sıra farklı kültür ve inanca sahip kişileri yönetmek kolay değildir. Bütün zamanını Müslümanların sorunlarıyla ilgilenmeye ayıran Hz. Ömer’i başarıya götüren belli başlı yönetim ilkelerini benimsemesi ve uygulamasıdır. Bu ilkeler; inandığı değerlere uyması, yöneticiliği geçim kapısı olarak görmemesi, kabile dengesine dikkat etmesi, eleştirilere açık olması, halka iyi davranma, ehliyet, liyakat ve istişare olarak sıralanabilir.³ Bu ilkelerle devleti adil ve başarılı bir şekilde yöneten Hz. Ömer, kurumsallaşmaya çok önem vermiştir. Hz. Ömer, standart oluşturma açısından bir öncüdür.⁴ Hz. Ömer’in tesis ettiği kurumlar ve standartlaştırma uygulamaları çerçevesinde getirdiği yeniliklere baktığımızda şunları sıralamamız mümkündür:

1. Beytül mâl
2. Divan Teşkilatı
3. Adalet Teşkilatı
4. Liderlik Makamının İsmi Belirlemesi
5. Ortak Bir Takvim Başlangıcı Belirlemesi

¹ Âdem Apak, *Anahatlarıyla İslâm Tarihi 2 (Hulefâ-i Râşidîn Dönemi)*, (İstanbul: Ensar Neşriyat 2010), 4. Basım, 165-166.

² Ali Muhammed Sallâbi, *Hz. Ömer*, ter. Mehmet Akbaş, (İstanbul: Ravza Yayınları:2016), 346.

³ Ömer Cide, “Hz. Ömer’in Yönetim İlkeleri”, *Kilis 7 Aralık Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 4. sy., 7 (2017): 142-144.

⁴ Adnan Demircan, *İslâm Tarihi’nin İlk Döneminde Önderler ve İhtilaflar*, (İstanbul: Beyan Yayınları, 2015), 56-54.

6. Arazi Ölçümü Yaptırması
7. Cizye ve Haraç Miktarlarını Belirlemesi
8. Bir Kişinin Günlük Gıda Tüketimini Belirlemesi
9. Ticaret Mallarına Uşûr Vergisi Koyması
10. Mehire Üst Sınır Getirmek İstemesi
11. Kurulan Şehirlerde Sokak ve Caddelerin Genişliğini Tespit Etmesi
12. Kurulan Şehirlerde Yapılacak Evlerin Büyüklüğünü Tespit Etmesi
13. Ramazan'da Cemaatle Camide Teravîh Namazı Kılınması
14. Asker Gönderme İle İlgili Uygulamaları

A. Beytümâl

Sözlüklerde, خزينة المال (treasury- exchequer/hazine-maliye) olarak geçen ve "mal evi, devlet hazinesi" anlamına gelen Beytümâl bir terim olarak devlet mallarının muhafaza edildiği fizikî mekânın adı olmasının yanı sıra, kamuya mahsus taşınır taşınmaz malların bütünü ve bunların idaresiyle ilgili hukukî kurumu da ifade etmektedir. Daha geniş manasıyla devlete ait her türlü mal varlığının ve gelirlerin toplandığı, daha sonra da harcamaların planlandığı bağımsız bir kurum demektir.¹ Beytümâlin belli başlı gelir kaynakları haraç, humus, zekât, cizye, öşür ve sahibi bilinmeyen yitik maldan oluşmaktadır.²

Beytümâl teşkilatının kuruluşu Hz. Ömer'e nispet edilmekle birlikte, esasında bu kurumun ilk adımlarının Hz. Peygamber (s.a.s.) tarafından atıldığı açıktır. Nitekim Allah Resûlü (s.a.s.) ganimet, cizye ve harac cinsinden devlet gelirlerini bir araya getirdikten sonra bekletmeksizin gerekli yerlere sarf etmiştir. Bununla birlikte ihtiyaç duyulduğunda Beytümâl'e ait nakit paranın Hz. Peygamber'in (s.a.s.) evinde muhafaza edildiği ve bunun kısa bir sürede elden çıkarıldığı bilinmektedir.³ Bu dönemde ziraî mahsul nevinden olan devlet gelirlerinin mescidin üst katındaki bir odada bekletildiği ve bu gelirlerin gerekli yerlere bu işten sorumlu olan Hz. Ömer tarafından harcandığı da zikredilir.⁴

Beytümâl'in Hz. Peygamber (s.a.s.) dönemindeki yapısı ve işleyişi Hz. Ebû Bekir'in kısa süren halifeliği zamanında da herhangi bir değişikliğe uğramadan devam etmiştir. Halifenin Sühnevî mevkisindeki evinin yanında bir Beytümâl bulunuyordu. Buraya gelen mallar derhal gerekli yerlere sarf edilirdi.⁵ Sühnevî'den Medine'nin merkezine taşındığında Beytümâl'i de

¹ Mehmet Erkal, "Beytümâl", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi (DİA)*, c. 6 (İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı İslam Araştırmaları Merkezi (İSAM), 1992), 90.

² Halit Çil, *Ömer'ini Arayan Yüzyıl*, (İstanbul: Timaş Yayınları, 2017), s. 205.

³ Buhârî, Ebû Abdullah Muhammed b. İsmail (ö. 256/870), *el-Câmiu's-sahîh* (İstanbul: Çağrı Yayınları, 1992), 2. Baskı, *Zekât* 20.

⁴ Buhârî, *Zekât* 60.

⁵ İbn Sa'd, *et-Tabakât*, III: 213.

yanında getirdi. Hz. Ebû Bekir, hazineden yaptığı yardımlarda herkese eşit muamelede bulunmuş; hür-köle, erkek-kadın, büyük-küçük ayırımı yapmadan eşit bir şekilde mal taksimi yapmıştır.¹ Nitekim Bahreyn valisi olan A'lâ b. el-Hadramî (ö. 21/642) topladığı malları Medine'ye ulaştırdığı zaman, halife ilk önce Hz. Peygamber'in (s.a.s.) kendisine mal vermeyi vaat ettiği kimseler olup olmadığını sordu. Câbir b. Abdullah (ö. 78/697), Allah Resûlü'nün (s.a.s.) Bahreyn'den gelecek mallardan kendisine -iki eliyle işaret ederek- şu kadar vereceğini vaat ettiğini bildirince Hz. Ebû Bekir ona hakkını verdi. Malın geriye kalanını diğer Müslümanlara eşit bir şekilde bölüştürdü.²

Hz. Ömer döneminde Beytülmal'in kurumsallaşması ve İslâm devletinin malî yapısını oluşturacak şekilde teşkilatlanmasına ihtiyaç duyulmuştur. Zira gerek savaş ganimetlerinin gerekse anlaşmalardan dolayı başkente gelen malların miktarı çok artmıştı. Halife bu kurumda Abdullah b. Erkam ve Muaykib b. Ebû Fâtima'yı görevlendirmiş, Abdurrahman b. Ubeydullah'ı da onların yardımcılığına getirmişti. İran fetihleri sonucunda Medine'ye gelen ganimetler mescidin üst kısmında toplanmış, onların muhafaza edilmesi için Abdurrahman b. Avf (ö. 32/652) ile Abdullah b. Erkam görevlendirilmiştir.³

Hz. Ömer, başkentteki Beytülmal'in yanı sıra eyaletlerde de merkeze bağlı şubeler kurdu. Kaynaklarda halifenin eyaletlere tayin ettiği valilerden ayrı olarak, devlet gelirlerini tahsil etmek ve ihtiyaç fazlasını merkez Beytülmal'e göndermek üzere görevliler tayin ettiği haber verilir. Başlangıç döneminde bu görevi valiler yürütmüşlerdi. Meselâ Amr b. el-Âs (ö. 43/664) Mısır'da valilik yanında Beytülmal amilliği görevini de deruhte etmiştir. Bu görev bazen de kadırlara verilmiştir. Örnek vermek gerekirse Abdullah b. Mes'ûd (ö. 32/652-53) Kûfe'de kadılığın yanında Beytülmal sorumluluğunu da yürütmüştür.⁴

Hz. Ömer Beytülmal'i Müslümanların kendisine bir emaneti olarak görmüş, onun korunmasına kendi malından daha fazla önem vermiştir. Özel harcamalarını devlet hazinesinden harcamamış, ihtiyacı olduğunda borç almış; borcunu da imkânı olan en kısa sürede ödemiştir.⁵ Netice olarak ifade etmek gerekirse Beytülmal'in, her ne kadar önceki dönemde görülse de Hz.

¹ İbn Sa'd, *et-Tabakât*, III: 213.

² Ebû Yusuf, Ya'kub b. İbrâhîm b. Habîb b. Sa'd Kûfî (182/798), *Kitâbü'l-Harâc* (Beyrut: Dârü'l-ma'rife, 1399/1979), 45.

³ Ebû Yûsuf, *Kitâbu'l-Harâc*, 50-51; Halife b. Hayyât, Ebû Amr eş-Şeybânî (ö. 240/854), *et-Tarih*, thk. Süheyl Zekkar (Beyrut: 1993), 112.

⁴ Ebû Yûsuf, *Kitâbu'l-Harâc*, s. 39; Belâzürî, Ebû'l-Abbas Ahmed b. Yahyâ (ö. 279/892), *Fütûhu'l-büldân*, thk. Abdullah Enîs et-Tabbâ, Ömer Enîs et-Tabbâ (Beyrut: 1407/1987), 376; Apak, *İslam Tarihi*, 167-168.

⁵ Çil, *Ömer'ini Arayan Yüzyıl*, s. 205.

Ömer döneminde bir kurum halini almış olması araştırmacıları bu kurumun kurucusu olarak Hz. Ömer'i kabul etmeye sevk etmiştir.¹

B. Divan Teşkilatı

Hız. Ömer'in önemli özelliklerinden biri, devletin ihtiyaçlarını karşılayabilecek malî bir sistemin gerekliliğini kavramış olmasıdır.² Beytûlmâl teşkilatıyla doğrudan bağlantılı bulunan ve bu kurumun tamamlayıcısı mahiyetinde olan Divan, Beytûlmâl'de toplanan mal ve paranın düzenli bir şekilde hak sahiplerine dağıtılması ihtiyacından doğmuştur.

Divan, devlet idaresindeki çeşitli idarî, malî ve askerî hizmetlerin yerine getirilmesinde kullanılan defterlere, ayrıca bu defter ve memurların bulunduğu resmî daireye verilen isimdir.³ İslâm dünyasında Divan teşkilatına ilk defa ihtiyaç duyan Hız. Ömer, fetihler sonucunda elde edilen cizye, harac ve ticarî vergilerden elde edilen gelirleri sistemli bir şekilde Müslümanlara dağıtabilmek amacıyla bu müesseseyi kurmuş, hazineden maaş alacakları burada tutulan defterlere kaydettirmiştir.⁴

Hız. Ömer'in bu teşkilatı tanzim etmesine sebep olan olay kaynaklarda farklı şekillerde rivayet edilir. Bunlar arasında Ebû Hüreyre (ö. 58/678) rivayeti yaygındır. Buna göre Ebû Hüreyre Bahreyn'den beş yüz bin dirhem parayı getirdiğinde Hız. Ömer, malların nasıl dağıtılması gerektiği konusunda ashâb ile istişare etmiş, orada bulunanlardan bir kısmı kendisine Divan tesis etmesini ve gelen malları Divan kayıtlarına göre dağıtmasını tavsiye etmişler, halife de bu teklifi uygun bularak Divan defterlerinin tanzimine karar vermiştir.⁵ Kaynaklarda Hız. Ömer'e Divan tesisini İranlı Fîruzân⁶ veya Hürmüzân⁷ isimli kişilerin önerdiği zikredilir.⁸

Bu konuda İbn Sa'd'ın rivayetine göre ise Hız. Ömer, Beytûlmâl'e gelen malların nasıl dağıtılması gerektiği konusunda ashâb ile görüşmesi esnasında Hız. Ali (ö. 40/661) bunların tamamını hemen taksim etmesini

¹ Corci Zeydan, *İslâm Medeniyeti Tarihi*, çev. Zeki Meğamiz (İstanbul: 1970), I: 154. Beytûlmâl'in kuruluşu ve işleyişi hakkında geniş bilgi için bk. Murat Mısırlı, "Hız. Ömer Döneminde Maliye Teşkilatı", (Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, Ankara ÜSBE, 2001); Mehmet Erkal, "Beytûlmâl", 90-94.

² Çil, *Ömer'ini Arayan Yüzyıl*, s. 200.

³ Abdülaziz Dûrî, "Divan", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi (DİA)*, c. 9 (İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı İslam Araştırmaları Merkezi (İSAM), 1992), 378; Apak, *İslam Tarihi*, 168.

⁴ İbn Sa'd, *et-Tabakât*, III: 295-296.

⁵ Ebû Yûsuf, *Kitâbu'l-Harâc*, 323-325; İbn Sa'd, *et-Tabakât*, II: 300; Belâzûrî, *Futûhu'l-Buldân*, 635-636.

⁶ Sûlî, Ebû Bekir Muhammed, *Edebu'l-Kuttâb* (Kahire 1341), 190.

⁷ Nüveyrî, Ebû'l-Abbâs Şihâbüddîn Ahmed b. Abdilvehhâb b. Muhammed el-Bekrî et-Teymî el-Kureşî (ö. 733/1333) *Nihâyetü'l-Ereb fî fûnuni'l-edeb* (Dârü'l-Kütüb, ts.), 197.

⁸ Sallâbî, *Hız. Ömer*, 335.

teklif etmiş, ancak Hz. Osman (ö. 35/656) “insanlara yetecek kadar mal görüyorum. Ancak alanla almayan bilinecek şekilde tespit edilmezse, bu işin karışacağından korkarım” sözleriyle teklife itiraz etmiştir. Bunun üzerine toplantıda bulunan Velîd b. Hişâm, kendisinin Şam’da bulunduğu esnada bölgenin Rum idarecilerinin Divan tedvin ettiklerini ve ordularına bu suretle maaş verdiklerini bildirince, bu öneriyi benimseyen halife Divan kurmaya karar vermiştir.¹

Hz. Ömer, Velîd’in teklifini benimsemiş ve Akîl b. Ebû Tâlib (ö. 60/680), Mahreme b. Nevfel (ö. 54/674) ve Cübeyr b. Mut’im’i (ö. 59/678-79) çağırıştır. Bunlar Kureyş’in içinde nesep bilgisi iyi olan kimselerdi. Onlara, “İnsanları derecelerine göre yazın.” demiş, onlar da Hâşimoğullarıyla başlayarak listeleri hazırlamışlardır. Onların arkasından hilafet sırasına göre Ebû Bekir ve kabilesi Teymoğullarını, akabinde Ömer ve kabilesi Adîoğullarını yazdılar. Ömer bu listeye bakınca şöyle dedi: “Vallahi bu şekilde [Resûlullah’a yakınlığının] olmasını çok arzu ederdim. Ancak Hz. Peygamber’e (s.a.s.) akrabalığı esas alarak başlayın. Önce en yakın akrabayı, ardından da onu takip eden yakın akrabayı yazın. Sonunda böylece Ömer’i, Allah’ın koyduğu sıraya koyarsınız.”²

Divan teşkilatı kurulmadan önce de Müslümanlar arasında fey taksimi yapıyordu. Hz. Peygamber (s.a.s.) zamanında fey gelirlerinin miktarı çok az olduğu için toplananlar Medine’deki Müslümanlara dağıtılıyordu.³ Hz. Ebû Bekir zamanında bu uygulama aynı şekilde devam etmiş, başkente gelen mallar bekletilmeksizin hak sahiplerine dağıtılmıştır.⁴ Kendisine insanlar arasında eşit taksim yerine, iyi geçmişi ve Müslümanlıkta önceliklere göre mal dağıtması tavsiyelerine de şöyle cevap vermiştir: “Söylediğiniz iyi bir geçmiş, fazilet ve İslâm’daki kıdem meselesini hepinizden iyi ben bilirim. Bütün bunlar, sevabı Allah’a ait olan hasletlerdir. Dağıttığım şey ise geçim vasıtasıdır. Bunda eşitlik, tercih ve takdimden daha iyidir.”⁵

Hz. Ömer halifelîği döneminde Divan sisteminde gelirlerin hak sahiplerine yılda bir defa dağıtılması, maaş miktarlarının sabit bir şekilde belirlenmesi ve hazineden para almaya hak kazananların Divan defterlerine kaydedilmesi gibi yenilikler getirdi.⁶ Onun gerçekleştirdiği yeniliklerden biri

¹ Ebû Yûsuf, *Kitâbu’l-Harâc*, 48-49; İbn Sa’d, *et-Tabakât*, III: 295; Belâzürî, *Futûhu’l-Buldân*, 630; Taberî, *Tarih*, IV: 209-210; Apak, *İslam Tarihi*, 169-170.

² Demircan, *Önderler ve İhtilaflar*, 56-57.

³ Bkz. Ebû Yûsuf, *Kitâbu’l-Harâc*, 56-60; Ebû Ubeyd Kâsım b. Sellâm, *Kitâbü’l-Emvâl*, ter. Cemaleddin Saylık, (Ankara: Ankara Okulu Yayınları, 2016), 227-238.

⁴ Buhârî, *Cizye ve’l-Muvâde’a*: 4, *Meğâzî*:73; Ebû Yûsuf, *Kitâbu’l-Harâc*, I: 307-310; İbn Sa’d, *et-Tabakât*, III: 213.

⁵ Ebû Yûsuf, *Kitâbu’l-Harâc*, 45-46; İbn Sa’d, *et-Tabakât*, III: 296.

⁶ Mustafa Fayda, *Hz. Ömer’in Divan Teşkilatı*, s. 141.

de divanda maaş derecelendirmesi yapması oldu. Halife bu uygulama değişikliğini şu şekilde gerekçelendirir:

“Ebû Bekir’in bu mallar hakkında bir görüşü vardı, benim de başka bir görüşüm var. Ben, Resûlullah’a karşı savaşanlarla, onun safında savaşanları bir tutmayacağım...”¹ “Bizler hepimiz, Allah’ın Kitabı ve Resûlullah’ın Sünneti’nde beyan edilen ölçülere tabiyiz. Herkes, İslâm’daki özel durumuna, Hz. Peygamber’e yakınlığına göre ecir ve sevap alır, İslâmiyet’e yaptığı hizmete, katlandığı sıkıntılara, erken Müslüman olmasına, zenginlik ve ihtiyaç durumuna göre hak sahibi olur.”²

Hiz. Ömer Divan defterlerinin hazırlanmasında o günkü Arap toplumunda varlığını canlı bir şekilde sürdüren kabile sistemini temel almış ve divandan maaş alacakları bu esasa göre tertip etmiştir. Sistemde maaş mertebesinin en üst kısmına Hiz. Peygamber’in (s.a.s.) akrabası olan Benî Hâşim yerleştirdikten sonra soyca onlara yakın kabilelere geçildi. Resûlullah’ın (s.a.s.) kabilesine eşit uzaklıktaki kabile mensupları ise ihtida önceliğine göre sıralandılar. Hiz. Ömer, defterleri hazırlayan kâtiplere Benî Hâşim’den Bedir Gazvesi’ne iştirak edenler esas alınarak sıralamaya başlamalarını, daha sonra da, yine Bedir’e iştirak edenler önce yazılmak suretiyle Hiz. Peygamber’in (s.a.s.) kabilesine yakınlıklarına göre diğer Kureyş ailelerini kaydetmelerini istemiştir.³ Bu esaslar dâhilinde düzenlenen Divan defterlerinde, ilk önce Hiz. Peygamber’in (s.a.s.) kabilesinden Bedir Gazvesine iştirak eden Hiz. Ali yazılmıştır. Hiz. Ömer Divan kayıtlarını, Hiz. Peygamber’in (s.a.s.) kabilesinden başlamak suretiyle tanzim ettirdi fakat verilen atıyelerin miktarları, kabile esasına göre tespit edilmedi.⁴ Örnekle açıklamak gerekirse Bedir Gazvesine iştirak eden Benî Hâşim’e mensup Hiz. Ali ile Benî Ümeyye’den olan ve Bedir Gazvesine iştirak etmiş kabul edilen Hiz. Osman, farklı sıralarda yazılmış olmalarına rağmen aynı miktarda para almışlardır. Divan listesinde Kureyşli Benî Cumah soyundan olup Mekke fethinden sonra Müslüman olan Safvan b. Ümeyye (ö. 41/661 [?]), Medineli olması sebebiyle Divan’a bütün Kureyş ailelerinden sonra kayda geçen ancak Bedir Gazvesine iştirak etmiş bulunan Muhammed b. Mesleme’den (ö. 43/663) daha az atıyye almıştır. Bu bakımdan kabilelerin sıralanışı tamamen şekli bir tercihten ibarettir. Dolayısıyla Hiz. Ömer’in sisteminde atıyyede asıl tercihin kabile değil, İslâm’a girmedeki öncelik olduğu anlaşılır.⁵

¹ Ebû Yûsuf, *Kitâbu’l-Harâc*, 46; İbn Sa’d, *et-Tabakât*, III: 296; Belâzürî, *Futûhu’l-Buldân*, 632.

² Taberî, *Tarih*, IV: 211.

³ Buhârî, *Menâkibu’l-Ensâr*: 35; İbn Sa’d, *et-Tabakât*, III: 282, 295-296; Belâzürî, *Futûhu’l-Buldân*, 630-632, 641; Taberî, *Tarih*, III: 613-615, IV:209-210.

⁴ İbn Sa’d, *et-Tabakât*, III: 301

⁵ Mustafa Fayda, *Hiz. Ömer’in Divan Teşkilatı*, 147-149.

Halife, maaş ödeme sisteminde azat edilmiş köleleri (mevâlî), onları azat eden efendileriyle aynı seviyede kabul etmiştir. Bundan dolayıdır ki Hz. Peygamber'in (s.a.s.) azatlısı Zeyd'in oğlu Üsâme hukuken Hâşimîler'den kabul edildiği için Hz. Ömer'in oğlu Abdullah'dan hem önce yazılmış hem de daha fazla atıyye almaya hak kazanmıştır.¹

Yapılan düzenlemeler divanın üç esasa dayandığını göstermektedir:

1- Kabile kabile Allah Resûlü'ne (s.a.s.) yakınlık ve nesep,

2- İslâm'a girmede öncelik ve dini yaşama güzelliği,

3- Cihat vb. durumlarda hayatını kaybedenlerin yakınlarının tercih edilmesi.²

Hz. Ömer, Divan sisteminde hak sahiplerine durumlarına göre dağıtımda farklı maaş takdir etmiş olmakla birlikte, hayatının son döneminde bu uygulamayı kaldırmayı düşündüğünü, en alt düzeyde maaş alan ile en üst düzeyde maaş alanı eşitleyeceğini belirtmiş,³ fakat ömrü buna imkân vermemiştir.⁴

Kısaca özetlemek gerekirse, divanlar devlet gelirlerinin Müslümanlar arasında adaletli ve sistemli bir şekilde dağıtılması için kurulmuştur.⁵ Bunu ilk oluşturan kişi Hz. Ömer'dir.⁶ Divan'a kayıtlı olanların önemli bir kısmı askerlik hizmetini de ifa ediyorlardı. Onun bu alandaki uygulamaları bir standart oluşturmuş ve asırlarca devam etmiştir. Hatta ünlü tarihçi Muhammed b. Sa'd *Kitâbü't-tabakâti'l-kebîr* adlı değerli eserini iki asır sonra yazarken ele aldığı kişilerin tasnifinde Hz. Ömer'in Divan tasnifini esas almıştır.⁷

C. Adalet Teşkilatı

Kur'ân-ı Kerîm'de adalet kavramına geniş bir anlam yüklenerek bütün Müslümanlar hayatın her alanında adaletli olmaya çağırılmış, kişinin kendine ve başkalarına karşı haksızlık etmemesi emredilmiştir. Dinin dünyevî hüküm koyması da bu adalet anlayışının bir yansıması olarak kabul edilir. Allah'ın elçisi olan peygamberler, insanlar arasında adaletle hüküm

¹ Ebû Yûsuf, *Kitâbu'l-Harâc*, I: 332; 295-302; bu konuda geniş bilgi için bk. Mustafa Fayda, *Hz. Ömer'in Divan Teşkilatı*, 107-176; Mehmet Şimşir, "Râşid Halifeler Döneminde İdare Sistemi ve Divan Teşkilatı", *İSTEM*, 3, sy. 6(Konya 2005), 265-280.

² Çil, *Ömer'ini Arayan Yüzyıl*, s. 203-204.

³ İbn Sa'd, *et-Tabakât*, III: 302, 304.

⁴ Apak, *İslam Tarihi*, s. 166-169.

⁵ Mehmet Azimli, *Hz. Ömer*, (Ankara: Ankara Okulu Yayınları 2016), 4. Basım, 141.

⁶ Sallâbî, *Hz. Ömer*, 335.

⁷ Demircan, *Önderler ve İhtilaflar*, 56.

vermekle, müminler ise verilen bu hükme itaatle emrolunmuşlardır.¹ Ayrıca dünyada yargılama ve karar verme mevkiinde bulunan kişilerin dünyevî adaletin gerçekleşmesinde önemli bir role sahip olduklarına işaret edilerek, insanlardan kendi aralarında hükmederken adaletli ve hakkaniyetli davranmaları istenmiştir.² Hz. Peygamber (s.a.s.), hâkimlik mesleğinin sorumluluğunun büyük olduğunu,³ hâkimin adaletten sapmadığı müddetçe Allah'ın onunla birlikte olacağını ve onun cennete gireceğini, gerçeği bildiği halde haksızlık edenlerin cehenneme atılacaklarını haber vermiştir.⁴

Râşid Halifeler döneminde adalet hizmeti devletin temel görevlerinden biri olarak kabul edilmiştir. Öyle ki, halifeler başşehir Medine'de yargı görevini bizzat kendileri ifâ etmişlerdir. Hz. Ömer'in halifeliği sırasında en çok öne çıkan vasfı adaletli oluşudur. Bir şeyi emrettiği ya da yapılmasını yasakladığında işe ailesinden başlardı. Adaleti uygulamada hiç kimseye ayrıcalık tanımadığı bilinmektedir. Onun kendine, öz oğluna ve yöneticilerine tatbik ettiği tavizsiz adaleti, halkın ve valilerinin onun ciddiyetini anlayıp hükümlerine razı olmalarını sağlamıştır.⁵

Hz. Ömer gerek Hz. Peygamber (s.a.s.) gerekse selefi Hz. Ebû Bekir'i örnek almak suretiyle çarşı-pazarları denetlemesi esnasında kendisine intikal eden hukukî ihtilâfları ve şahsî husumetleri anında çözüme kavuşturmuştur.⁶ Halife, zaman zaman görevlendirdiği şahıslar marifetiyle de bu vazifeyi yürütmüş, eyaletlerde ise sorumluluk daha ziyade valilere tevdi edilmiştir. Bununla birlikte hususî olarak görevlendirilen kadıların tayiniyle birlikte yargının yürütmeden ayrıldığına şahit olunmuştur. Buradan yola çıkarak valilikten müstakil hale gelen ilk kurumun kadılık teşkilatı olduğu ileri sürülebilir. Diğer devlet teşkilatlarında olduğu gibi adalet kurumunun da devlet sistemine yerleştirilmesinde Hz. Ömer öncülük yapmıştır.⁷ Valilerden ayrı ve müstakil olarak kadılar tayin eden ilk halife Hz. Ömer'dir.⁸ Nitekim Halife, yönetimi esnasında bu göreve Medine'de Ebu'd-Derdâ'yı, Kûfe'de Ebû Kurre⁹ ile Kâdı Şüreyh'i (ö. 80/699 [?])¹⁰ getirmiştir. Mısır kadılığına Kays b. Ebu'l-Âs'ı, sonra da onun oğlu Osman b. Kays'ı, Basra

¹ Nisâ, 4/105; Mâide, 5/42, 49; Nûr, 24/48-51; Sâ'd, 38/26.

² Nisâ, 4/ 58, 135; Mâide, 5/8, 42, 49.

³ Ebû Dâvud, Süleymân b. Eş'as es-Sicistânî (ö. 275/889), *es-Sünen* (İstanbul: Çağrı Yayınları, 1992), 2. Baskı, *Akziye*: 1; İbn Mâce, Ebû Abdullah Muhammed b. Yezîd el-Kazvînî (ö. 273/887), *es-Sünen* İstanbul: Çağrı Yayınları, 1992), 2. Baskı, "Ahkâm",1.

⁴ İbn Mâce, "Ahkâm" 3; et-Tirmizî, Ebû İsa Muhammed b. İsa (ö. 279/892), *Sünen* (İstanbul 1413/1992), "Ahkâm",1.

⁵ Çil, *Ömer'ini Arayan Yüzyıl*, s. 93-95.

⁶ Taberî, *Tarih*, IV: 213.

⁷ İbn Sa'd, *et-Tabakât*, III: 282.

⁸ *Doğuştan Günümüze Büyük İslâm Tarihi*, 2: 176.

⁹ Taberî, *Tarih*, IV: 39, 95.

¹⁰ Taberî, *Tarih*, IV: 101.

kadılığına Ebû Meryem el-Hanefî'yi, ardından da Ka'b b. Sevr el-Lakîti'yi¹ tayin etmiştir.²

Hz. Ömer, eyalet kadılarının dışında savaş esnasında orduda bulunan askerler arasında çıkması muhtemel ihtilâflara bakmak üzere askerî kadılar istihdam etmiştir. Irak cephesine gönderilen Kâdisiye ordusunda bu görevi Abdurrahman b. Rebîa el-Bâhilî üstlenmiştir.³ Hz. Ömer her hac mevsiminde Mekke'de bir temyiz mahkemesi kurmak suretiyle vilâyetlerde kadılar tarafından verilen yargı kararlarını denetlemiştir. Onun Basra kadısı Ebû Mûsâ el-Eş'arî'ye gönderdiği hukuk tâlimatnâmesi ise ilk kadıların uygulamaları ve yargı usulü açısından zengin bir belge niteliğindedir:

“Şunu bil ki, sana bir dava getirildiği zaman, tatbiki mümkün olmayan delillerin faydası olmaz. İnsanlara karşı şahsî münasebetlerinde ve adaletinde eşit muamele yap ki, kuvvetli senin nüfuzundan korksun, zayıf da adaletine sığınsın. Delil göstermek davacıya aittir. İnkâr edene ise yemin etmek düşer. Bununla beraber, Müslümanlar arasında barış yapmak da caizdir. Ancak helâli haram, haramı da helâl kılan sulh mümkün olmaz. Bir davada hüküm verdikten sonra bu hükmün yanlışlığına kanaat getirdiğinde doğruya dönmekte tereddüt etme. Çünkü asıl olan doğruya ulaşmaktır ve bu esas, yanlışta devam etmekten daha hayırlıdır. Kur'ân ve Sünnet'te açık bir hüküm bulamadığın hallerde hüküm vermekte zorluk çekersen, önce buna benzer davalar ve örnekler ara ve önündeki dava ile aralarındaki ortak yanları tespit et. Ondan sonra Kur'ân ve hakka en yakın olduğunu umduğun fikre itimat et. Hak iddia edenlere bunu ispatlayabilmeleri için delil getirebilecekleri bir mühlet tanı. Bu süre zarfında delil getirebilirse lehte, aksi halde aleyhte hüküm vermen gerçeğe daha yakın ve şüpheden daha uzak olur. Müslümanlar, hukukî meselelerde birbirlerine lehte ve aleyhte şahitlik edip adaletin tecelli etmesine yardımcı olmalıdırlar. Ancak sabıkalı olanlar, yalancı şahitliği veya iftirası sabit olanlar ve soyu bilinmeyenler bu iş için makbul kişiler sayılmaz. Çünkü Allah, insanların vicdanlarında olanları bilir, şahitlik ve yemin gibi tamamen vicdanî faktörlerle adaletin tecellisini sağlar. Davalara bakarken telâşa, çığırkanlığa ve tarafların haysiyetini kırıcı davranışlara asla müsaade etme. Çünkü adaletin yerini bulması için sükûnet ve ciddiyet şarttır. Hakkın tecelli etmesi ise ilahî adaletin itibar kazanmasına sebep olur. Bir Müslümanın niyeti iyi ise Allah, onun insanlarla olan münasebetlerini ıslah eder. Ama içi başka dışı başka olursa, Allah ona musibet verir. Bu durumda hâkimin

¹ Halife b. Hayyât, *Tarih*, 111.

² Apak, *İslam Tarihi*, 175.

³ Taberî, *Tarih*, III: 489.

*görevi Allah'ın rızık ve rahmet hazinelerinin kulları arasında adaletle dağıtılmasını sağlamaktır.*¹

Hız. Ömer'in halifeliliği döneminde adalet sisteminin en önemli unsurlarından biri olan hapishaneler de kurumsal hale getirilmiştir. Hız. Peygamber (s.a.s.) ve Hız. Ebû Bekir dönemlerinde bu amaçla geçici mekânlar kullanılırken Hız. Ömer, Safvân b. Ümeyye'nin evini kamu adına istimlak etmek suretiyle burayı hapishaneye dönüştürmüştür.² Medine'deki merkez hapishanenin ardından vilayetler ve büyük yerleşim birimlerinde de hapishaneler kurulmuştur. İlk önceleri infazı beklenen hükümlülerin konulduğu hapishaneler, daha sonraları borçlarını ödemeyenlerin tutuklanmasında da kullanılmıştır.³

D. Liderlik Makamının İsmi Belirlemesi

Hız. Peygamber'den sonra halife olan Hız. Ebû Bekir için Resûlullah'tan sonra geldiğini ifade etmek üzere "Halîfetü Resûlillah" deniyordu. Hız. Ebû Bekir, bir defasında kendisine "Halîfetullah" olarak hitap edilince, "Ben Muhammed'in (s.a.s.) halifesiyim ve bundan memnunum." demişti.⁴

Hız. Ömer halife olunca ona "Halîfetü halîfeti Resûlillah" denildi. Ömer'den sonra gelecek kişiye, "Allah Resûlü'nün halifesinin halifesinin halifesi" denilecek ve bu isimlendirme böyle uzayıp gidecekti. Sonraki dönemlerde de kullanılabilecek pratik bir isim bulmak için istişareler yapıldı. Allah Resûlü'nün (s.a.s.) bazı sahabîleri, "Biz mümin kimseleriz, Ömer de bizim emîrimiz." dediler. Böylece ondan sonra Ömer "Emîrül-müminîn" [Mü'minlerin Emiri] diye çağrıldı. O, kendisine bu ismin verildiği ilk şahıstır.⁵ Ondan sonra asırlarca bu hitap şekli kullanılmıştır.⁶

¹ Muhammed Hamidullah, *el-Vesâiku's-Siyâsiyye* (Beyrut 1985), 425-437. Bu konuda geniş bilgi için ayrıca bk. Muhammed Hamidullah, "Hız. Ömer Devrinde Adli Teşkilat-Ebû Mûsa el-Eş'arî'ye Gönderilen Kazai Talimatnameler", çev. Fahrettin Atar, *İlim ve Sanat*, sy. 23 (Ankara 1989): 45-53; Abdüsselam Arı, "Hız. Ömer'in Ebû Mûsâ el-Eş'arî'ye Gönderdiği Mektubun Yargılama Hukuku Açısından Analizi", *İslâm Hukuk Araştırmaları Dergisi*, sy. 2 (Konya 2003): 85-99; Fahrettin Atar, "Kaza", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi (DİA)*, c. 25 (Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı İslam Araştırmaları Merkezi (İSAM), 1992), 113-115.

² Buhârî, "Husûmât", 8.

³ Ali Bardakoğlu, "Hapis", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi (DİA)*, c. 16 (İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı İslam Araştırmaları Merkezi (İSAM), 1992), 54-55; Apak, *İslam Tarihi*, 174-177.

⁴ İbn Sa'd, III: 168; Belâzürî, *Ensâb*, II: 187.

⁵ İbn Sa'd, III: 262; Belâzürî, I: 528.

⁶ Demircan, *Önderler ve İhtilaflar*, 54.

E. Ortak Bir Takvim Başlangıcı Belirlemesi

Hz. Ömer'in önemli icraatlarından biri, bugün hala birçok İslâm ülkesinde kullanılan hicrî takvim için standart başlangıç belirlemesidir. Ondan önce Müslümanlar tarafından farklı olaylar tarih başlangıcı olarak kullanılıyordu. Bazıları peygamberliğin başlangıcını, bazıları hicreti, bazıları Resûlullah'ın (s.a.s.) vefatını esas alarak tarihlendirme yapıyorlardı. Ancak farklı tarih başlangıçları kullanılması, bazı sıkıntılara sebep olabiliyordu. Nihayet Hz. Ömer durumu ashâbla istişare ederek herkesin kabul edeceği bir tarih başlangıcı oluşturdu. Seçilen başlangıç, hak ile batılın arasını ayırdığı ifade edilen hicretti. Bu uygulama h. 16. yılının Rebûlevvel (Nisan 637) ayında hayata geçirildi.¹ Takvim reformu Hz. Peygamber (s.a.s.) zamanında yapılmıştı, ancak İslâm tarihinin başlangıcı olarak hicret hadisesinin esas alınması Hz. Peygamber'in (s.a.s.) vefatından altı yıl sonra Hz. Ömer'in hilafeti zamanında benimsendi.²

F. Arazi Ölçümü Yaptırması

Hz. Ömer döneminde Suriye, Irak ve Mısır gibi geniş bölgeler fethedildi ve buradaki arazilere Müslümanlarda daha önce müstakil bir vergi olarak bulunmayan haraç vergisi kondu.³ Irak fethedildiğinde Sevâd bölgesi arazisinin ölçümü için Osman b. Huneyf ve Huzeyfe b. el-Yemân görevlendirildi.⁴ Yaptıkları ölçüm sonucu tarıma elverişli arazinin 36.000.000 cerîb⁵ (yaklaşık 50.000.000 dönüm) olduğunu tespit ettiler.⁶ Böylece Hz. Ömer, yıllarca kullanılan bu ölçümüyle Sevâd ve Cebel bölgesinin kadastro çalışmasını yapan ilk kişidir.⁷ Bu dönemden seksen yılı aşkın bir süre sonra Emevî halifesi Yezid b. Abdülmelik, Irak valisi Ömer b. Hübeyre'den Hz. Ömer döneminden sonra bir daha kadastro çalışması yapılmayan Sevâd arazisinin tekrar ölçülmesini istemiştir.⁸

G. Cizye ve Haraç Miktarlarını Belirlemesi

Beytülmâl gelirlerinden olan haraç vergisinin alınmasına Hz. Ömer zamanında başlanmıştır. İslâm tarihinde bu vergi halifenin, fethedilmiş

¹ İbn Sa'd, III: 262; Demircan, *Önderler ve İhtilaflar*, 55.

² Muhammed Hamidullah, "Hicri Takvim ve Tarihi Arkapları", *Uludağ Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 9(2000):678.

³ Bkz. Ebû Yûsuf, *Kitâbu'l-Harâc*, 60-62.

⁴ Ebû Ubeyd, *Kitâbü'l-Emvâl*, 68-69.

⁵ Hz. Ömer zamanından itibaren İslâm dünyasında kullanılan alan ve hacim ölçüsüdür. Bkz. Mustafa Fayda, "Cerîb", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi (DİA)*, c. 7 (İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı İslam Araştırmaları Merkezi (İSAM), 1993), 402.

⁶ Belâzürî, *Fütûh*, 375.

⁷ İbn Sa'd, III: 262.

⁸ Demircan, *Önderler ve İhtilaflar*, 55.

toprakları savaşa katılanlar arasında dağıtması kararından sonra uygulanmıştır. Hz. Ömer'in bu toprakları haraç karşılığında ziraatı iyi bilen eski sahiplerinin elinde bırakıp kendi dinlerinde kalmak isteyen insanları da esir statüsü dışına çıkararak kendilerinden Tevbe sûresi 29. âyet gereğince cizye alınması emrini vermesi sonucunda ilk defa Irak'ta sonra Suriye ve Mısır'da uygulamaya konulmuştur.¹

Gayri müslimlerden alınan cizye vergisi ile ilgili en önemli düzenlemelerden biri Hz. Ömer döneminde yapılmıştır. Bu dönemdeki uygulamalar, daha sonra mezheplerin bu konudaki görüşlerinin şekillenmesinde temel referanslardan biri olmuştur. Cizye vergisinin tahsilinde, toplu ya da ferdî, nakdî ya da aynî alınması şeklinde farklı uygulamalar olmakla birlikte Halife'nin talimatıyla bir kişiden alınacak cizye miktarının belirlenmesinde zenginden kırk sekiz, orta halliden yirmi dört ve fakirden de on iki dirhem alınması uygun görülmüştür.² Hz. Ömer, asgari sınırı belirlerken, çalışan fakir bir kişinin aylık bir dirhemi rahatlıkla ödeyebileceğini ifade etmiştir.³

H. Bir Kişinin Günlük Gıda Tüketimini Belirlemesi

Hz. Ömer devlet gelirlerini halka dağıtma çalışması çerçevesinde nakdî ödemenin dışında aynî ödeme de yapıyordu. Bunun için şöyle bir standart oluşturdu: (132 litre hacminde olan) bir cerîb un getirilmesini emretti. Önce hamur yoğruldu, sonra ekmek pişirildi, ardından tirit yapıldı. Sonra bu tirite otuz adam davet etti. Onlar da yemeği yediler. Daha sonra yatsı vaktinde de aynı şeyi yaptı ve şöyle dedi: "Bir adama ayda iki cerîb [miktarı un] yeter."⁴ Bunun üzerine kadın, erkek ve kölenin her birine ikişer cerîb [un] olmak üzere insanlara her ay iki cerîb [unu] geçimlik olarak verdi.

I. Ticaret Mallarına Uşûr Vergisi Koyması

Hz. Ömer, mütekabiliyet ilkesine önem verirdi. Müslüman tüccarlar başka memleketlere gittikleri zaman ticaret mallarından vergi alınıyordu. Rivayete göre Basra valisi Ebû Mûsa el-Eş'arî, Hz. Ömer'e bir mektup yazarak, "Buradaki bazı Müslüman tacirler düşman ülkesine ticaret için gidiyorlar. Onlardan 1/10 (onda bir) vergi alınıyor." diye bildirdi. Bunun üzerine Hz. Ömer valiye, "Sen de onların tacirlerinden, Müslüman tacirlerinden aldıkları kadar vergi al! Zimmîlerden nısfü'l-uşr (yirmide bir),

¹ Geniş bilgi için bkz: Mustafa Fayda, *Hulefâ-yi Râşidîn Devri, Dört Halife Dönemi* (İstanbul: Kubbealtı Neşriyat, 2015)2. Baskı, 305-315.

² Ebû Ubeyd, *Kitâbü'l-Emvâl*, 54-58; Fayda, *Hulefâ-yi Râşidîn Devri*, 302.

³ İbn Sa'd, III: 262-263; Demircan, *Önderler ve İhtilaflar*, 56.

⁴ İbn Sa'd, III: 284; Demircan, *Önderler ve İhtilaflar*, 61.

Müslümanlardan ise kırk dirhemden bir dirhem al. 200 dirhemden az olan mallardan bir şey alma.” şeklinde cevap yazdı.¹

J. Mehire Üst Sınır Getirmek İstemesi

Hz. Ömer döneminde kadınların fazla mehir istemeye başlamaları evlenmek isteyen erkekleri sıkıntıya sokmaya başladı. Konuyu ele alan Hz. Ömer mehir için bir üst sınır belirlemek istedi ve bunu mescitte yaptığı bir konuşma ile Müslümanlara açtı.

Konuşmasında özetle şöyle söylemişti: “Kadınların mehirlerini çok yükseltmeyin. Mehirleri arttırmak bu dünyada bir şeref ve Allah katında takva ölçüsü olsaydı, Allah Resûlü buna hepinizden daha layık olurdu. Hâlbuki Resûlullah’ın (s.a.s.) on iki ûkiyyeden (480 dirhem) fazla mehir karşılığında, kadınlardan herhangi birisini nikâhladığını ve kızlarından herhangi birisini de başkalarına nikâhladığını bilmiyorum.”²

Halife sonunda kararını şöyle açıkladı: “Kadınların mehirlerini kırk ûkiyyeden (1600 dirhem) fazla tutmayın. Bunu yapan olursa fazla kısmı Beytülmâl’e alırım.”

Bir kadın, “Bunu yapamazsın ey Ömer!” dedi. Ömer, “Niçin?” diye sorunca, kadın Nisa suresinin, “Eğer bir eşi bırakıp da yerine başka bir eş almak isterseniz, onlardan birine yüklerle mehir vermiş olsanız dahi ondan hiçbir şeyi geri almayın. Siz iftira ederek ve apaçık günah işleyerek onu geri alır mısınız? Vaktiyle siz birbirinizle haşır-neşir olduğunuz ve onlar sizden sağlam bir teminat almış olduğu halde onu nasıl geri alırsınız?”³ âyetlerini okudu. Bunun üzerine Hz. Ömer, “Bir kadın Ömer’le tartıştı ve onu yendi!” diyerek bu kararından vazgeçti.⁴

K. Kurulan Şehirlerde Sokak ve Caddelerin Genişliğini Tespit Etmesi

Hz. Ömer, Kûfe, Basra ve Fustat gibi şehirleri kurunca bunların şehir planlarını kabilelere göre çizdirip Arapları buralara yerleştirdi.⁵ Hz. Ömer şehirlerin cadde ve sokaklarının genişliğinin ne kadar olacağı meselesiyle bizzat ilgilenmiş; cadde ve sokakların o günkü ihtiyaçları rahatlıkla karşılayacak şekilde planlanmasına dikkat etmiştir. Seyf b. Ömer’in rivayetine göre Hz. Ömer Kûfe’de ana caddelerin 40 (24 m.), daha küçük caddelerin 30 (18 m.), onlardan daha küçük caddelerin 20 (12 m.) ve

¹ Ebû Yusuf, 135; Fayda, “Uşûr [I]”, 176; Demircan, *Önderler ve İhtilaflar*, 62.

² Tirmizî, “Nikâh”, 23.

³ Nisâ 4/21-22.

⁴ İbn Kesîr, III: 404; Demircan, *Önderler ve İhtilaflar*, 62-63.

⁵ İbn Sa’d, III: 263; Demircan, *Önderler ve İhtilaflar*, 63.

sokakların 7 zira¹ (4 m.) yapılmasını emretmiştir. Hz. Ömer ayrıca kabilelere ayrılan mahallelerin ortasına 60 zira² büyüklüğünde (yaklaşık 1300 m²) bir meydan bırakılmasını uygun görmüştür.² Basra şehri kurulurken de şehrin ana caddeleri 60 zira (36 m.), ara caddeleri 20 zira (12 m.), sokakları da 7 zira (4 m.) genişlikte tutulduğu nakledilir. Ayrıca kabileleri birbirinden ayıran sınırların ortasında, ölülerine mezar yapmak, hayvanlarını bağlamak için geniş alanlar bırakarak mahalleler birbirlerine tam olarak bitiştirilmemiştir.³

L. Kurulan Şehirlerde Yapılacak Evlerin Büyüklüğünü Tespit Etmesi

Hz. Ömer, döneminde kurulan Basra ve Küfe şehirlerinde evler önce kamıştan yapılmıştı. Bu konutların yangında yanması üzerine Halife'den kerpiçten evler yapmak için izin istediler. Hz. Ömer, Küfelilerin kerpiçten konut yapmalarına izin verdiğinde İslâm'ın genel yaklaşımına uygun olarak israfa kaçınılmamasını istemiş; bu amaçla üç odadan büyük ve yüksek evler yapılmaması kaydıyla ev yapmalarına izin vermiş; ayrıca benzer bir talimatı Basralılara da göndermiştir.⁴

M. Ramazan'da Cemaatle Camide Teravih Namazı Kılınması

Teravih namazını başlangıçta cemaate bizzat kıldırın Hz. Peygamber ümmetinin yükünü arttırabileceği düşüncesiyle bu uygulamadan vazgeçmiştir. Onun bu namazı iki veya üç gün mescitte kıldırıldığı, cemaatin gittikçe çoğaldığını görünce mescide çıkmadığı ve bunu Allah'ın farz kılabileceği endişesiyle yaptığını söylediği rivayet edilir.⁵ Teravihin tek başına kılınmasına Hz. Ebû Bekir döneminde devam edilmiştir. Bu uygulamanın camide meydana getirdiği dağınıklığı, artık farz kılınma ihtimali bulunmadığını ve Resûl-i Ekrem'in konuyla ilgili sözünden çıkan anlamı dikkate alan Hz. Ömer, Übey b. Kâ'b'dan cemaate teravih namazı kıldırmasını istemiş ve bu uygulama günümüze kadar sürmüştür.⁶

Dolayısıyla Hz. Ömer, Ramazan ayını ihya etme geleneğini sistemleştiren, insanları bunun için cemaat halinde mescitte toplayan ve bu uygulamayı Medine dışındaki diğer beldelere de yazıp bildiren ilk şahıstır.

¹ Yaklaşık olarak 64, 65 cm.'ye karşılık gelen bir uzunluk ölçüsü birimdir. Mehmet Erkal, "Arşın", *DİA*, c. 3, 411-413.

² Taberî, IV: 44.

³ el-Mâverdi, *el-Ahkâmü's-sultâniyye*, çev. Ali Şafak (İstanbul: Bedir Yayınevi, 1976), 201.

⁴ Taberî, IV: 44; Demircan, *Önderler ve İhtilaflar*, 63-64.

⁵ Buhârî, "Teheccüd", 5, "Salâtü't-terâvîh", 1.

⁶ Saffet Köse, "Teravih", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi (DİA)*, c. 40 (İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı İslam Araştırmaları Merkezi (İSAM), 1992), 482-483.

Bu icraat, hicretin 14. senesindeki Ramazan (Ekim 635) ayında başlatılmıştır.¹

N. Asker Gönderme İle İlgili Uygulamaları

Hz. Ömer döneminde aylar süren yolculuklar gerektiren yerlere kadar gidilerek İslâm tebliğ edilmiş ve Müslümanlarla anlaşmayı reddedip savaşımlara karşı cihat yapılmıştır. Mesafenin uzak olması, askerinin cepheye gönderilmesi için ciddi bir problem oluşturuyordu.

Ömer, savaşların bir kısmını alıkoyup diğer kısmını gönderiyor, ertesi seferde ilkinde alıkoyduklarını gönderip diğerlerini dinlenmeleri için memleketlerinde bırakıyordu. O, böylece sıralı bir askerlik sistemi uyguluyordu.²

Sonuç

Hz. Peygamber'den sonra (s.a.s.) büyüyen İslâm toplumunu yönetmek kolay değildi. Bütün zamanını Müslümanların sorunlarıyla ilgilenmeye ayıran Hz. Ömer bu işi mükemmel bir şekilde yerine getirdi. Onu başarıya götüren şey, belli başlı yönetim ilkelerini benimsemesi ve uygulamasıdır. Bu ilkeler; inandığı değerlere uyması, yöneticiliği geçim kapısı olarak görmemesi, kabile dengesine dikkat etmesi, eleştirilere açık olması, halka iyi davranma, ehliyet, liyakat ve istişare olarak sıralanabilir.

Hz. Ömer'in devleti kurumsallaşmaya götürme fikri ve yeteneği büyük oranda onun adalet ve sistem anlayışını gösterir. İslâm devletinin yönetimi gibi büyük bir sorumluluğu yüklenmiş olan Halife'nin, devletin teşkilatlanmasındaki hassasiyeti kendisinden sonrakilere de örnek olmuştur. O, adaleti sağlamak amacıyla standartlar oluşturmaya özellikle dikkat etmiştir. Bu yönüyle de İslâm tarihinde önemli bir yere sahiptir. O, fitrî kabiliyeti ve teşkilatçılığı yanında, gelişmeleri basiretle takip eden mesuliyet duygusuna ve Kur'an ahlâkına sahiptir. Devletin kurumsallaşması, hayata geçirdiği uygulamalar ve kurumların topluma katkısı onun bu konudaki başarısını gözler önüne sermektedir.

Hz. Ömer'in tesis ettiği kurumlar ve standartlaştırma uygulamaları çerçevesinde getirdiği yeniliklere baktığımızda Beytül-mâl, Divan ve adalet teşkilatları, ortak bir takvim belirlemesi, cizye ve haraç miktarlarını belirlemesi gibi pek çok standartlaşma çalışması yaptığını görmekteyiz. Bu uygulamaların çoğunu ilk yapan kişi olarak tarihe geçmiş ve bu konularda gayet başarılı olmuştur.

¹ İbn Sa'd, III: 262; Demircan, *Önderler ve İhtilaflar*, 64.

² İbn Sa'd, III: 285; Demircan, *Önderler ve İhtilaflar*, 64.

Onun uygulamaları, sonraki dönemlerde âlimlere referans olmuş ve İslâm medeniyetinde asırlar süren etkiler bırakmıştır.

Kaynakça

- Apak, Âdem. *Anahatlarıyla İslâm Tarihi 2 (Hulefâ-i Râşidîn Dönemi)*. İstanbul: Ensar Neşriyat, 4. Basım, 2010.
- Atar, Fahrettin. "Kaza". *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi (DİA)*. 25: 113-115. Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı İslam Araştırmaları Merkezi (İSAM), 1992.
- Azimli, Mehmet, Hz. Ömer, Ankara: Ankara Okulu Yayınları, , 4. Basım, 2016.
- Balci, İsrail. "Diplomat ve Devlet Adamı Yönüyle Hz. Ömer". *Ondokuz Mayıs Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*,16(2003): 185.
- Bardakoğlu, Ali. "Hapis". *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi (DİA)*. 16: 54-65.İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı İslam Araştırmaları Merkezi (İSAM), 1992.
- Belâzürî, Ebû'l-Abbas Ahmed b. Yahyâ (279/892). *Fütûhu'l-büldân*. thk. Abdullah Enîs et-Tabbâ, Ömer Enîs et-Tabbâ. Beyrut, 1407/1987.
- Buhârî, Ebû Abdullah Muhammed b. İsmail (ö. 256/870). *el-Câmiu's-sahîh*. 2. Baskı, 8 Cilt, İstanbul: Çağrı Yayınları, 1992.
- Cide, Ömer "Hz. Ömer'in Yönetim İlkeleri", *Kilis 7 Aralık Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 4. sy., 7(2017): 141-157.
- Çil, Halit, *Ömer'ini Arayan Yüzyıl*, İstanbul: Timaş Yayınları, 2017.
- Demircan, Adnan. *İslâm Tarihi'nin İlk Döneminde Önderler ve İhtilaflar*. İstanbul: Beyan Yayınları, 2015.
- Dûrî, Abdülaziz. "Divan". *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi (DİA)*. 9:377-381. İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı İslam Araştırmaları Merkezi (İSAM), 1992.
- Ebû Dâvud, Süleymân b. Eş'as es-Sicistânî (ö. 275/889). *es-Sünen*. 5 cilt. 2. Baskı, İstanbul: Çağrı Yayınları, 1992.
- Ebû Ubeyd Kâsım b. Sellâm, *Kitâbü'l-Emvâl*, ter. Cemaleddin Saylık, (Ankara: Ankara Okulu Yayınları, 2016).
- Ebû Yusuf, Ya'kub b. İbrâhîm b. Habîb b. Sa'd Kûfî (ö. 182/798). *Kitâbü'l-Harâc*. Beyrut: Dârü'l-ma'rife, 1399/1979.
- Erkal, Mehmet. "Beytülmal". *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi (DİA)*. 6:90-94. İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı İslam Araştırmaları Merkezi (İSAM), 1992.
- Fayda, Mustafa. "Hz. Ömer ve Ticaret Malları Vergisi veya Uşûr". *Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 25, (1981): 169-178.
- Fayda, Mustafa. "Hz. Ömer ve Ticaret Malları Vergisi veya Uşûr II". *Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 26, (1983): 327-334.
- Mustafa Fayda, "Cerîb", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi (DİA)*, 7:402 (İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı İslam Araştırmaları Merkezi (İSAM), 1993.
- Fayda, Mustafa. "Hz. Ömer Devri Divan Teşkilatı". *Doğuştan Günümüze Büyük İslâm Tarihi içinde*, II: 107-108.
- Fayda, Mustafa. *Hulefâ-yı Râşidîn Devri Dört Halife Dönemi*. 2. Baskı, İstanbul: Kubbealtı Neşriyat, 2015.
- Halîfe b. Hayyât, Ebû Amr eş-Şeybânî (ö. 240/854). *et-Tarih*. thk. Süheyl Zekkar. Beyrut: 1993.

- Hamidullah, Muhammed. "Hicri Takvim ve Tarihi Arkapları". *Uludağ Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 9 (2000):678.
- İbn Kesîr, Ebu'l-Fidâ İsmâîl b. Kesîr ed-Dımaşkî (ö. 774/1372). *Tefsîrü'l-Kur'âni'l-Azîm*. thk. Mustafa es-Seyyid Muhammed vd. 2. Basım, Beyrut 1408/1988.
- İbn Mâce, Ebû Abdullah Muhammed b. Yezîd el-Kazvînî. *es-Sünen*. 2 Cilt. 2. Baskı, İstanbul: Çağrı Yayınları, 1992.
- İbn Sa'd, Muhammed ez-Zührî (230/844). *Kitâbü't-Tabakâti'l-kebir*. thk. Ali Muhammed Ömer. Kahire: Mektebetü'l-Hâncî, 1421/2001.
- Köse, Saffet. "Teravîh". *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi (DİA)*. 40: 482-483. İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı İslam Araştırmaları Merkezi (İSAM), 1992.
- el-Mâverdî. *el-Ahkâmü's-sultâniyye*. çev. Ali Şafak. İstanbul: Bedir Yayınevi, 1976.
- Mısırlı, Murat. "Hz. Ömer Döneminde Maliye Teşkilatı". Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, Ankara ÜSBE, 2001.
- Nasr b. Akil. *Kadâ fi Ahdi Ömer el-Hattâb*. I-II, Riyad: 1994.
- Nüveyrî, Ebû'l-Abbâs Şihâbüddîn Ahmed b. Abdilvehhâb b. Muhammed el-Bekrî et-Teymî el-Kureşî (ö. 733/1333). *Nihâyetü'l-Ereb fî fünuni'l-edeb*. I-XXVII, Dârü'l-Kütüb: ts.
- Sallâbî, Ali Muhammed, *Hz. Ömer*, ter. Mehmet Akbaş, İstanbul: Ravza Yayınları, 2016.
- Sûlî, Ebû Bekir Muhammed. *Edebu'l-Kuttâb*. Kahire: 1341.
- Şimşir, Mehmet. "Râşid Halîfeler Döneminde İdare Sistemi ve Divan Teşkilatı". *İSTEM* 3, sy. 6 (Konya 2005): 265-280.
- et-Taberî, Ebû Ca'fer Muhammed b. Cerîr (ö. 310/922). *Târîhu't-Taberî: Târîhu'r-rusül ve'l-mülûk*. thk. Muhammed Ebu'l-Fadl İbrahim. 2. Basım, Kahire: Dârü'l-maârif, 1969.
- et-Tirmizî, Ebû İsa Muhammed b. İsa (ö. 279/892). *Es-Sünen*. İstanbul: 1413/1992.
- Zeydan, Corci. *İslâm Medeniyeti Tarihi*. 4 cilt. çev. Zeki Meğamiz. İstanbul: 1970.